EBU TÂLİB EL-MEKKÎ'DE İRFANÎ BİLGİYE YÜKSELİŞ

Mehmet Necmeddin BARDAKÇI•

ÖZET

Sûfîlere göre bilgi iki kısımdır. Birincisi insanın çalışıp duyu organları ve akılla elde ettiği; ikincisi ise Allah'ın insanın kalbine bağışladığı bilgidir. Birincisi genel bir bilgi iken, ikincisi özel bir bilgidir. Sûfîler bu bilgiyi elde etmek için zühd, zikir ve tefekkür, riyâzet ve uzlet gibi pratikleri uygularlar. Bir sûfî olan Ebu Tâlib el-Mekkî, irfânî bilgi denilen bu özel bilgi çeşidine ibadetlerin yanı sıra zikir ve tefekkürle ulaşılacağını ifade etmektedir. İrfânî bilgiye ulaşan kişi, Allah'ı görüyormuş gibi davranış sergileyen olgun bir insandır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Ebu Tâlib el-Mekkî, Bilgi, Mârifet, Zikir, Tefekkür.

ABSTRACT

Rising to Irfânî Knowledge in Abu Talib al-Makki

For Sufis, knowledge is twofold: the first is that one can gather through senses. The second is that God gives to the heart of the person. The first is a general knowledge, while the second is more special one. In order to get this special knowledge, sufis adopt the practice of zuhd, dhikr and thinking, riyazah and isolation. As a sufi, Abu Talib al-Makki expresses that one can reach this special knowledge, namely "Irfani knowledge" through dhikr and tafakkur. Who reaches "Irfani knowledge" is a mature person who behaves as if he sees Allah.

Keywords: Misticism, Abu Tâlib al-Makkî, Knowledge, Marifah, Dhikr, Tafakkur.

Giriş

İslâm kültür ve medeniyetinin temelini oluşturan bilgi, mutasavvıflar tarafından da tasavvufun temel şartı kabul edilir ve genellikle kesbî (çalışarak elde edilen) ve vehbî (Allah'ın bir bağışı) olması yönüyle değerlendirilerek ilim ve mârifet şeklinde iki kısma ayrılır. İlim, *a-l-m* kök fiilinden mastar olup sözlükte bilmek, öğrenmek, bir şeyin hakikatini idrak etmek, anlamak, tanımak,

• Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

bir şeyi yakînen bilip tasdik etmek, kendisiyle cüzîlerin ve küllîlerin idrak edildiği bir sıfat, bilinendeki gizliliğin kalkması anlamlarına gelmektedir.[1] Mârifet ise, *a-r-f* kök fiilinden mastar olup sözlükte sezgi, iç tecrübe, hissetme ve yaşama yoluyla peş peşe oluşarak idrak etme, anlama, kavrama, bilme, hakikate vâkıf olma, yaşayıp tadarak elde edilen bilgi olarak tarif edilir.[2] Güç ve gayret sarf ederek çalışmanın ve kesbin önemli olduğu ilmin ihtiva ettiği mana, Allah'ın lütfu ve bağışı, yani vehbî olan mârifet ve irfândan farklıdır. Çünkü yaşayarak, iç tecrübeyle elde edilen mârifet daha çok sezgiye dayalı bir bilmeyi kapsamakta ve tefekkürden doğmaktadır. Bu yönüyle mârifet, sûfîlerin rûhâni halleri yaşayarak, mânevî ve ilâhî hakikatleri tadarak iç tecrübe ile vasıtasız olarak elde ettikleri bilgidir. Ancak tezkiye ve tasfiyeden sonra peş peşe yapılan riyâzet ve ibadetlerle kalbin bu bilgileri kabul etmeye hazırlanması gerekir.

İslâm tasavvufunda *ilme'l-yakîn*, *ayne'l-yakîn* ve *hakka'l-yakîn* olarak ifadesini bulan bilgiden ilk ikisi ilim kısmını, üçüncüsü ise mârifet kısmını teşkil eder. Zira *ilme'l-yakîn* ve *ayne'l-yakîn* duyu vasıtaları ve akıl yürütmeyle elde edilen bilgilerdir. *Hakka'l-yakîn* ise ferdin bil-fiil yaşaması ve kalbine bildirilmesi, yani mükâşefe ile ulaşılan bilgidir.[3] Mârifetullaha ulaşan kişi zâhir ilimlerine de uymak zorundadır. Çünkü zâhirle bâtın, şeriatla hakikat birbiriyle çelişkiye düşmez. Zâhir ve bâtın farklı şeyler olmakla birlikte, neyin görüntü neyin hakikat olduğu ancak tecrübe edip sezgiyle kavramak suretiyle anlaşılabilir. Mücâhede ve âdâb ilmi olan şeriatın bütün hükümlerini yerine getirmeden, hidayet ve hâl ilmi olan hakikat makâmına ulaşmak mümkün değildir.[4]

İslâm Medeniyeti'nin inkişaf ettiği II-IV/VIII-X. yüzyıllarda yaşayan sûfîler, zamanın gerekli olan her türlü bilgisini kapsayan ilim tahsil etmeyi amellerin en üstünü olarak görmüşlerdir. İlkönce Kur'an, hadis, fıkıh gibi dini ilimleri tahsil etmeyi, daha sonra da tasavvuf ilmine yönelmeyi tavsiye eden sûfiler, bu metodu terk edenlerin vuslat makâmına ulaşamayacaklarını, bulundukları makâm ve hâllerin cazibesine takılıp kalacaklarını veya şaşıracaklarını vurgulamışlardır. Nitekim Cüneyd Bağdadî (ö.297/909) ile dayısı Serî Sakatî (ö.253/867) arasında geçen bir konuşmada Serî Sakatî'nin, yeğeni Cüneyd Bağdadî'ye tasavvuf ilmine başlamadan önce, dinî ilimleri öğrenmesini tavsiye etmesi bu anlayışın güzel bir örneğidir: "*Allah seni önce hadis ilminde*

---

1 Cevherî, *es-Sıhah*, tahkik: Ahmed Abdülğafûr Atâr, 2. baskı, Kahire 1982, c. V, s. 1990-1991; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Kahire ts. c. IV, s. 3082-3085; Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Kahire 1991, s. 177.

2 Cevheri, c. IV, s. 1400-1402; Ragıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'an*, Tahkik: Safvân Adnan Dâvûdî, 2. Baskı, Beyrut-Dımaşk 1997, ss. 331-332; İbn Manzûr, c. IV, s. 2897-2902.

3 Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 532-533.

4 Bkz., Ebu Nasr Serrâc, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, Kahire 1960, s. 23-24; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 3. baskı İstanbul 1991, s. 216; Hucvirî, s. 534.

âlim, sonra sûfi kılsın; evvelâ sûfi sonra muhaddis yapmasın."[5] O, bu sözüyle din ilimlerini öğrenmeden tasavvuf yoluna giren bir kişinin, hadisleri ve diğer hükümleri kendi sûfî meşrebine göre yorumlayarak anlamı aslından uzaklaştıracağı endişesini dile getirmiştir.

Allah'ı tanımak her zaman ve her an kul için en önemli şey olduğu için, "*Ben cinleri ve insanları sadece bana ibadet etsinler diye yarattım*." (Zariyat suresi 51/56) ayetindeki ibadet etmekten kasıt, sûfîlere göre ibadetlerin mânevî boyutunu göz önünde bulundurarak[6] Allah'ı bilmek ve tanımaktır. Fudayl b. Iyaz'ın (ö.187/803) da belirttiği gibi, Allah'ın rızasına ulaşanlar O'nu en iyi tanıyanlardır.[7] Sûfîler Allah hakkındaki doğru bilgi olan mârifeti ilimden üstün görmekle birlikte,[8] ilim Allah'ın birliğini tasdik etmenin yolu, mârifet de Allah hakkındaki kesin bilgi olduğundan "*kendini bilen Rabbini bilir*" sözünü özümseyen bir mutasavvıf için ilim ve mârifetin her ikisi de gereklidir. Her ikisinin de kaynağı Allah olmakla birlikte, insanlardan bir kısmına ilmî bilgi, bir kısmına irfanî bilgi, çok daha az bir kısmına da her ikisi verilmektedir. Hem ilmî hem de irfânî bilgiyi elde eden sûfîlerden biri de, IV/X. yüzyılın önemli şahsiyetlerinden Ebu Talib el-Mekkî'dir.

1. Ebu Tâlib el-Mekkî'de İrfânî Bilgiye Yükseliş

Ebu Talib el-Mekkî (ö.386/996), aslen İran'ın batısındaki Cebel halkından olmakla birlikte Mekke'de uzun süre kaldığı için el-Mekkî nisbesiyle tanınmıştır. İlim tahsiline Mekke'de başlamış, gençlik yıllarında hayatının büyük bölümünü nefs mücâhedesi ve riyâzetle geçirmiş, çileli bir hayat yaşamıştır.[9] Sehl b. Abdullah Tüsterî'nin (ö.283/896) tasavvuf yolundan giden Ebu Talib el-Mekkî, İbn Sâlim'in (ö.350/961) tevhid ve kelam konusundaki görüşlerini benimsemiştir.[10] Her ne kadar Mâlikî mezhebine mensup olduğu söylense de, belli bir mezhebin görüşlerini taklit etmeyi bidat saydığı için,[11] Mekkî'nin hür düşünce anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tasavvuf zümreleriyle fakihler arasında ciddî münakaşaların yaşandığı bir dönemde tasavvuf fıkıh yakınlaşması üzerinde durması onun bu yönünü gösterir. Tasavvufun temel kaynakları arasında yer alan ve 48 bölümden meydana gelen

---

5 Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, tahkik: Nureddin Şeribe, 3. Baskı, Kahire 1986, s. 55.

6 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Demirci, *İbadetlerde Mânevî Boyut*, İstanbul 2004, s. 29 vd.

7 Sülemî, s. 10.

8 Hucvirî, s. 397-398.

9 İbnü'l-Imâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, tahkik: Muhammed el-Arnavut, Beyrut 1991, c. III, s. 120; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, hazırlayan: Muhammed Yususf Necm, 3. baskı Vespâden 1982, c. IV, s. 116; Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdat*, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut ts., c. II, s. 89.

10 Bkz., İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-'Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1968, c. IV, s. 303.

11 Ebu Talib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, Mısır 1310 h., c. I, s. 132; c.II, s. 324; Bilal Saklan, "Ebu Tâlib el-Mekkî", *DİA*, c. X, s. 239.

Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı) adlı eseri, fıkıh tasavvuf, diğer bir deyişle şeriat tarikat yakınlaşması ve bütünlüğü sağlamış ve Gazzâlî'nin (ö.505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (Din İlimlerinin Dirilişi) adlı eserinin ana kaynağı olmuştur.[12]

Kûtü'l-Kulûb adlı eserinde tasavvufi görüşlerini açıklayan Ebu Tâlib el-Mekkî'ye göre, zâhir ve bâtın temel iki ilimdir ve tıpkı İslâm ve iman, beden ve kalp gibi birbirinden ayrılmaz. Bununla birlikte zâhir ilmi mülk âlemiyle, bâtın ilmi melekût âlemiyle ilgilidir.[13] Mekkî bilginin önemini vurgulama bağlamında Allah Rasûlü'nün seçkin sahabesinden Muaz b. Cebel'in ilimle ilgili şu sözlerine yer verir:

İlim öğrenin. Allah için ilim öğrenmek Allah korkusu, talep etmek ibadet, öğretimiyle uğraşmak tesbih, aramak cihad, bilmeyene öğretmek sadaka, ehline vermek Allah'a yakınlaşmaktır. İlim, ıssız bir yerde candan bir dost, yalnızlıkta yoldaş, refah ve sıkıntının rehberi, dostlar arasında bir süs ve zinet, yabancılar arasında bir yakındır. Allah cennet yolunun aydınlatıcısı olan ilimle bazı kavimleri yükseltir. Onları hayırda öncü, kendilerine uyulan rehber ve yol göstericiler yapar. Kalplerin körleşmesini engelleyen ilim, gözlerin nuru ve bedenlerin kuvvet kaynağıdır.[14]

Mekkî'ye göre bilgi yakîn/kesinlik açısından üç derecedir: Birincisi zanna dayalı bilgi olup ilmî deliller ve âlimlerin sözleriyle kuvvet kazanır. Bu kelamcıların bilgisidir. İkincisi tasdik ve teslimiyete dayalı bilgi olup müminlerin ebrâr ve sâlihlerinin bilgisidir. Üçüncüsü ise verdiği haberde çelişki olmayan müşâhedeye dayalı bilgidir ki sâdıkların ve şehidlerin bilgisidir. Allah'a inancı tam olan herkes mârifet bilgisinden nasip almakla birlikte, her birinin mârifeti kendi yakîni kadardır. İlimlerin en üstünü mukarrebûn ehline ait olan müşâhede ilmidir.[15] Ona göre, Allah'a ibadet ve dua etmenin yanı sıra günlük zikir ve evrâdını yaparak müşâhede derecesine yükselen kişiler Allah'ın yakınlığına hak kazanmıştır. "*Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp ondan sorumludur*" (İsrâ suresi 17/36) ayetinden de anlaşıldığı gibi, bilgi duymaya, görmeye ve kalbe ilhama dayanır. Duyarak elde edilen bilgi kesin olmakla birlikte zannî bilgidir. Görmeye dayalı bilgi kesin bilgidir ancak kalp müşahedesiyle elde edilen bilgi hepsinden daha kesindir.[16]

---

[12] Mekkî'nin tasavvufla ilgili pek çok eserinden söz edilmektedir. İbnü'l-Imâd, c. III, s. 120; Hatib el-Bağdadî, c. II, s. 89; İbn Hallikân, c. III, s. 430. Bununla birlikte, *el-Beyânu's-Sâfî*, *Fedâilü'ş-Şehâde* ve *Erbaûn Hadis* adlı eserlerinin adı bilinmektedir. Hüseyin Certel, *İman ve Ahlâkta Kemâlin Yolu, (Kûtu'l-Kulûb, Ebu Tâlib Mekkî'de Tasavvufî Yaşayış)*, İstanbul 1993, s. 27-30. Mekkî'nin *'Ilmı'l-Kulûb* adlı bir eserinden söz edilirse de, eserin muhtevası ve usûlü göz önüne alındığında ona ait olmadığı izlenimi vermektedir.

[13] Mekkî, c.I, s. 134.

[14] Mekkî, c.I, s. 134.

[15] Mekkî, c.I, s. 136.

[16] Mekkî, c.I, s. 137.

Mekkî'ye göre, müşâhede bilgisine ulaşabilmek için kalbin bir hazırlık devresi geçirmesi gerekmektedir. Dinî ilimleri tahsil eden bir insan, ihlâslı ve huşû ile yaptığı ibadet ve tâatlere ilave olarak halvet ve riyâzet uygulayıp nefsini tezkiye ederek ruhunu sâfîleştirmek suretiyle kalbini tasavvufî makâm ve hâllerle tezyin etmelidir. Allah Teâlâ'nın en büyük zikir olarak vurguladığı Kuran'ı düşünerek okumalı ve dinin direği olan namazı tefekkür ederek kılmalıdır. Düşünerek bir sayfa Kur'an okumanın düşünmeksizin okunan bir hatimden, tefekkür ederek kılınan iki rekât namazın da tefekkür etmeden kılınan yüzlerce rekât namazdan faziletli olduğu şuurunu kazanmalıdır. Bu bakımdan samimi bir şekilde yapılan ibadetlerin yanı sıra, kalbin canlılığının bir göstergesi ve müşâhede ehlinden olmanın bir basamağı olan zikir önem kazanmaktadır.

2. Zikir ve Tefekkür

Kuşkusuz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbirini izlemesinde derin kavrayış sahipleri için alınacak dersler vardır. Onlar ki ayakta dururken, otururken ve yanları üzere uzanarak Allah'ı anarlar ve göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde inceden inceye düşünürler: Ey Rabbimiz! Sen bunları anlamsız ve amaçsız yaratmadın. Sen yücelikte sınırsızsın! Bizi ateşin azabından koru. (Âl-i İmrân suresi 3/190-191)

Sözlükte bir şeyi ezberleyip korumak, hatırlamak, şeref, öğüt, namaz, dua ve övgü anlamlarına gelen zikir, unutmanın zıddı olup, bir şeyin dilde devamlı olması ve Allah'ı anmaktır. Kur'an'ın sıfatlarından biri olan Zikr-i Hakîm, her türlü ihtilaf ve çelişkiden uzak, sağlam ve şerefli manalarına gelir.[17] Tasavvuf terminolojisinde zikirden kasıt, Allah'ı anmak, hatırdan çıkarmamak ve unutmamaktır. Ruhun eğitilip safileştirilmesinde önemli bir yeri olan zikir, Allah'ın isimlerini belli sayılarda tekrar etmekle birlikte O'na kalben bağlılığın bir ifadesidir. Zikir, hafî ve cehrî kısımlarına ayrılır. Hafî zikir, zikredenin sadece kendisinin işitebileceği alçak bir sesle yaptığı zikirdir. Cehrî zikir ise, yüksek sesle veya çevrede bulunanların işitebileceği bir şekilde sesli olarak yapılan zikirdir. Zikir, bir diğer sınıflamaya göre ise dilin ve kalbin zikri olmak üzere ikiye ayrılır. Kişinin sürekli diliyle Allah'ı anması dilin zikri, sevilenin hakikatinin kalpte tasavvuru ve bu düşüncede yoğunlaşması da kalbin zikridir.[18] Zikirde asıl olan dil ile kalbin ortak hareket etmesi, tereddüt içinde bulunmaması, dil zikrederken kalbin mâsivâ ile meşgul olmamasıdır.[19]

Kur'an-ı Kerimde ve hadislerde sıkça vurgulanan zikir, Mekkî'nin tasavvufî düşüncesinde ve hayat tarzında da yerini almıştır. Ona göre zikir bilgi

---

[17] Halil b. Ahmed, c. I, s. 236-237; İbn Fâris, c. II, s. 358-359; Râgıb el-Isfahânî, s. 179; İbn Manzûr, c. II, s. 1507-1509.

[18] Uludağ, *TTS*, s. 588-589; Cebecioğlu, *TTDS*, s. 783.

[19] Mehmet Necmettin Bardakçı, "Sûfîlerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları" *Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl: 9, Sayı: 17, Isparta 2007, s.15-38; Ali Tenik, "Sosyo Psikolojik Açıdan Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği, *Tasavvuf*, yıl, 3, sayı: 8, Ocak-Haziran 2002, s. 97-116.

ile yapılır. İnsan neyi, niçin zikrettiğini bilmek durumundadır. Bilerek ve Allah'ı görüyormuşçasına yapılan zikir insanı Allah'a ulaştırır. Çünkü kalp hakikati zikir sayesinde bulur. "*Beni anın ki ben de sizi anayım,*" (Bakara suresi 2/152) ayetinden de anlaşılacağı gibi, zikirde zikreden ile zikredilen arasında samimi bir iletişim vardır. Zikir Allah'ı ve nimetlerini hatırlayıp, verilenlere teşekkür etmektir. Tertemiz bir inançla Allah'a inanıp bilerek erdemli ve dürüst bir davranış sergileyen kişiler, Kur'an-ı Kerimde vurgulandığı gibi kalplerini arındırıp huzura kavuşurlar: "*Bunlar, iman edenler ve Allah'ın zikriyle huzur bulanlardır. Bilin ki kalpler gerçekten ancak Allah'ı anarak huzura erişir.*" (Ra'd suresi 13/28).

Zikri kalbin cilası olarak gören Mekkî, zikirle cilalanıp parlayan müminin kalbinin basiret sahibi olacağını vurgular. Ona göre insan zikrin kapısı olan takvâ ile Allah'ı zikrederek kalbini parlatır. İnsanı ahlâkî kemâle ulaştıran zikir, sadece Allah'ı anmak ve nimetlerini hatırlamak değildir. Zikir, Kur'an okumak ve namaz kılmanın yanı sıra kalbî amellerin tümünü kapsar. Bu yüzden yakîn ilminin manaları ile gaybî ilimlerin müşâhedeleri de zikre dâhildir. Bir insan 24 saat içinde yapması gereken yedisi gündüz beşi gece olmak üzere toplam on iki zikir ve evrâdı[20] riya ve takiyyeden korunarak yapmalıdır. İçinde yaşadığı çevrenin yanlış anlamasına yol açmadan, dedikoduya ve fitneye sebep olmadan evinin bir köşesinde kıbleye dönerek günlük zikir ve evrâdını eda etmelidir.[21] Görüldüğü gibi Mekkî, zikri farz ibadetlerden ayırmakta ve gizli yapılmasını tercih etmektedir. Aksi takdirde yapılan ibadete riya girer, ihlâs ve huşûdan uzak bir hüviyete bürünür.

Dinî yaşayışın bir duygu bir de tefekkür boyutu vardır. Sürekli yapılan farz ve nafile ibadetler ile zikir ve evrâd düşünceyi harekete geçirir. Allah, insan ve evren hakkında düşünmeye başlayınca havf ve recâ, kabz ve bast, heybet ve üns gibi duygular kalpte filizlenir. Duygu ve düşüncenin birbirine etkisi bilindiği için,[22] Mekkî'nin samimi müminleri Allah'a ulaştıran en kısa yol olarak gördüğü zikir kuvvetlendiği ölçüde müşâhede ve takvâ gerçekleşir. Çünkü zikir hem yakîn makâmlarının ve gayb ilimlerinin müşâhedesi gibi kalp amellerinin, hem de organlarla yapılan ibadetlerin tümünü kapsayan bir isimdir.[23]

Mekkî'ye göre insanın tefekkür dünyasını genişletip samimi ibadet etmesini ve müşâhede sahibi olmasını sağlayan günlük zikir ve evrâd içinde en faziletli amel; bir farzı eda etmek, bir insanın ihtiyacını gidermek ve sosyal hayattan kopmadan günü değerlendirmektir. Bir şahsın ihtiyacını karşılamak ve toplum yararına bir iş varken, zikir ve evrâdı bahane ederek onları yapmamak

[20] Vird, gece ve ya gündüzün belli bir vaktinde Allah'a yakınlık için yapılan zikir, kılınan namaz ve okunan Kur'an'dır. Vird, normal amel sahipleri için geçerli olan vakte bağlı ibadetler olup, âriflerin böyle bir kaydı yoktur. Çünkü onlar, zikrettikleri Rablerini müşâhede ederler. Mekkî, c.I, s. 81.

[21] Mekkî, c.I, s. 15-19.

[22] Certel, s. 246-249.

[23] Mekkî, c.I, s. 14-15.

uygun değildir.[24] Böyle bir durumla karşılaşan insan önce toplum yararına olan işi yapmalı, sonra da zikir ve evrâdını tamamlamalıdır.

Ebu Tâlib el-Mekkî bir insanın, Hz. Peygamberin (sav) hadislerinden hareket ederek esmâü'l-hüsnâ'nın (Allah'ın doksan dokuz ismi) yanı sıra günlük en az dokuz yüz kere çeşitli zikirlerden oluşan bir virdi tekrar etmesi gerektiğini belirtir. Bu vird kişiye ve meşrebe göre değişebileceği gibi şu şekilde de olabilir:

Yüz kere; *Lâilâhe illallahü vahdehü lâ şerike leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü yuhyî ve yümiytü ve hüve hayyün lâ yemütü biyedihi'l-hayri ve hüve alâ külli şeyin kadir*. Eğer bunu iki yüz kere tekrar ederse o gün yapabileceği en güzel ameli yapmış olur.

Yüz kere, *sübhânellah ve'l-hamdü lillah ve lâ ilâhe illallahü vallahü ekber ve tebârekellah.*

Yüz kere; *Allahümme salli alâ Muhammedin abdike ve nebiyyike ve resûlike en-nebiyyi'l-ümmiyyi.*

Yüz kere; *Estağfirullahe el-Hayyü'l-Kayyûmü ve eselühü et-tevbete.*

Yüz kere; *Sübhânellahi'l-azim ve bihamdihi*.

Yüz kere; *Lâ ilâhe illallahü el-melikü'l-hakkı'l-mübin*.

Yüz kere; *Mâşâallah lâ havle velâ kuvvete illâ billah*.

Mekk'i'ye göre bu sayılar kişinin isteğine göre artırılabilir. Nitekim sahabeden bazıları bunu on iki bine, tâbiûndan bazı şahıslar otuz bine çıkarmışlardır.[25]

Mekkî'ye göre, bu tür zikir ve evrâdın yanı sıra Kur'an-ı Kerimi anlayarak okumak da en büyük zikirlerdendir. Anlamadan okumanın her ne kadar insana faydası olsa da, asıl olan onun mesajını anlayıp hissederek okumaktır. Mekkî, düşüncesini güçlendirmek için Abdullah b. Ömer'in şu sözüne yer verir:

Biz Kur'an öğrenmeden önce ilim öğrenirdik. Bir sûre indiğinde kişi onun helal, haram, emir ve nehiy ile ona karşı ne yapması gerektiğini öğrenirdi. Siz de

[24] Mekkî, c.I, s. 20-22.

[25] Mekkî, c.I, s. 40. Bilgiye büyük önem veren ve Ebu Tâlib el-Mekkî'yi model alan Gazzâlî *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserine ilim konusuyla başlamıştır. Birinci cildin son kısmında (s. 295 vd.) zikir ve evrâda, dördüncü cildin son kısmında ise tefekkür (s. 409-432) ve murâkabe (s. 381-408) konularına yer vermiştir. Böylece bir bakıma ilimle başlattığı süreci zikirle tefekkürle devam ettirip mârifetullahı elde etmekle sona erdirmiştir. Mârifet bilgisini elde etmede zikrin önemini vurgulayan Gazzâlî, zikrin ara sıra çokça yapılmasından ziyade az da olsa devamlı yapılmasını öğütler. Ona göre bu durum, damlama usulüyle yapılan ve bitkilere daha fazla fayda sağlayan sulama yöntemi ile vahşi sulama yöntemi arasındaki fark gibidir. Tıpkı bunun gibi marifeti kuvvetlendirip muhabbeti artırmak için günün belli zamanlarında tefekkürle yapılan az zikrin sadece bir vakitte yapılan çok zikirden daha faydalı olduğunu belirten Gazzâlî, ledünnî bilgiyi elde edebilmek için dini ilimleri tahsil ettikten sonra doğru bir riyâzet ve murâkabe ile tefekkürü şart koşar. Gazzâlî, *Ledünnî İlim Risalesi*, çeviren: A. Cüneyd Köksal, İstanbul 2004, s. 35-56.

bugün Kur'an öğreniyorsunuz. Ama ben öyle kimseler gördüm ki onlara imandan önce Kur'an öğretilmiştir. Bunlar Fatiha'dan sonuna kadar bütün Kur'an'ı hatmettikleri halde ne emri, ne nehyi ne de sûrelerde ne yapılması gerektiğini biliyorlar. Bütün yaptıkları, onu bozuk hurmalar gibi saçıp dağıtmaktır.[26]

Mekkî'ye göre zikir meclisleri, imanın zikredilip Kur'an'ın tefekkür edildiği, dinin düşünülüp anlaşılmaya çalışıldığı ve Allah'ın nimetlerinin sayıldığı meclislerdir. Birinin kıssa anlattığı, arkadaşlarına hitap ettiği veya hadisleri ardı ardına sıraladığı meclisler değildir. Allah Rasûlü'nün şu hadisi bu tür zikir meclislerinin önemini vurgulamaktadır:[27]

Tan yerinin ağarmasından güneşin doğuşuna kadar geçen sürede Allah'ı zikreden bir toplulukla oturmam, dört köle azad etmemden daha sevimlidir.[28]

Allah'ı zikir, korku ve ümitle olmalıdır. Sadece korkuyla yapılan zikir insanı boğarken, sadece ümitle yapılan zikir de insanı yoldan çıkarır. Mekkî bu bağlamda Yahya b. Muaz er-Râzî (ö.258/871)'nin şu sözüne yer verir:

Her kim Allah Teâlâ'ya ümitsizce, sadece korkuyla ibadet ederse zikir deryasında boğulur. Kim O'na korkusuzca, sadece ümitvâr olarak ibadet ederse aldanış çöllerinde kaybolup gider. Kim de Allah'a havf ve recâ (korku ve ümit) ile ibadet ederse zikirlerin caddesinde yürür.[29]

Tasavvufî düşüncede bir taraftan Kur'an okuyup ibadet ederek, diğer taraftan Allah'ın isimlerini belli zaman dilimlerinde ve sayılarda sürekli anarak gerçekleştirilen zikir, O'na yakınlığın bir göstergesidir. Doğruluktan ayrılmadan samimi olarak Allah'ı görüyormuş gibi davranışlarına yön veren bir insan, bir taraftan zikir ve evrâdını yapar, diğer taraftan Allah'ı ve nimetlerini tefekkür ederek düşünmeye başlar.

Tefekkür, fikir terimi ile aynı anlamda olup, düşünmek demektir.[30] Bununla birlikte fikir, kalbin tanıdığı şey üzerinde durup kalması; tefekkür ise, kalbin cevelân edip dolaşmasıdır.[31] Fikrin üç aşamalı bir anlam örgüsünden söz edilir. Birincisi; nefsin makûlât (düşünülebilenler) konusunda tasarruf etme kuvvetini kullanarak harekete geçmesidir. Bu kuvvet, bir tane olmakla birlikte mütefekkire ve mütehayyile diye de isimlendirilir. İkincisi; herhangi bir şekilde şuurlu istekle makûlât konusunda nefsin harekete geçmesidir. Kesbî ilimlerin elde edildiği bu kısım birinciden daha özeldir. Üçüncüsü ise; sezginin (hads) karşılığı olan nefsin hareketidir.[32]

---

[26] Mekkî, c.I, s. 145.
[27] Mekkî, c.I, s. 150.
[28] Ebu Davud, *Sünen*, İstanbul 1992, İlim, 13.
[29] Mekkî, c.I, s. 242.
[30] Halil b. Ahmed, c. V, s. 358; İbn Manzûr, c. V, s. 65.
[31] Serrâc, s. 302.
[32] Tehânevî, c. II, s. 1284-1285.

Düşüncenin ışığı ve anahtarı olan tefekkür, istenileni elde etmek için eşyanın manalarını bilme konusunda kalbin tasarrufta bulunmasıdır.[33] Tefekkür bilgisiz olmadığından bir konuda derin düşünebilmek için hem zâhir hem de bâtın geniş bilgi birikimine ihtiyaç vardır. Bâtın konusunda tefekkürün durumu, zâhir konusundaki öğrenmenin durumuna benzer.[34] Düşüncenin sıhhatli oluşuyla irtibatlı olan tefekkür,[35] basit dünyevî ihtiyaçlardan başlayıp, insan, evren, hakikat ve mahiyetle ilgili bilgilerin doğruluğu ve zenginliğiyle anlam kazanır. Tefekkür insanın kalbini aydınlatan bir kandil gibidir. Mütefekkir de, eşyanın hakikati bilgisine ulaşıp hâllerinin içyüzünü görmeye başlayan kimsedir.[36] Bu açıdan tefekkür edilecek konu hakkında yeterli bilgiye erişmeden düşüncelere dalmak, sağlıklı bir netice vermez.

İnsan hem his ve duygu, hem de akıl ve düşünce yeteneğine sahiptir. Hissin merkezi kalp, düşünmenin merkezi ise beyindir. İnanç kalbin, tefekkür beynin işidir. Sadece hisleriyle hareket edip düşünme mekanizmasını çalıştırmayan bir insan ne kadar eksikse aksi de o kadar eksiktir. Bununla birlikte her insanın his ve düşünme kabiliyetleri farklı düzeydedir.

İrfânî bilgiye tefekkür olmadan ulaşmak imkânsız olduğu için zikirden sonra fikir ve tefekkür mertebesi gelmektedir. Allah'ı ve nimetlerini unutmayan kişi, Allah'ın güç ve kudreti, eşsiz ve benzersiz oluşu, karşılıksız nimet verişi üzerinde düşünmeye başlar. Böylece zikir fikre ve tefekküre dönüşür. Kur'an-ı Kerimde ve hadis-i şeriflerde üzerinde önemle durulan tefekküre Ebu Tâlib el-Mekkî de büyük önem vermiştir. Ona göre tefekkür, Allah hakkında ve sonsuz nimetleri üzerinde düşünmektir. Gerçek tefekkür, Allah'ı ululayıp yücelterek cennet ve cehennemle ilgili vaad ve tehditlerini, emir ve yasaklarını anlamaya, bunlar üzerinde düşünüp ibret almaya çalışmaktır.[37] Allah insana kendi zâtının tanınması ve bilinmesi hakkında sınırlı bir bilgi verdiği için Allah'ın zâtı hakkında düşünmek sınırlı olan bilgi vasıtalarıyla mümkün değildir. Bu sınırlı bilgilerle O'nun zâtı idrâk edilemez. Bu yüzden Allah'ın sıfat, fiil ve hükümleri hakkında düşünüp ibret almak gerekir. Bunlar da Kur'an-ı Kerim'de verilen bilgilerle bilinebilir. Çünkü Kelâmullahın manaları, Allah'ın sıfat ve ahlâkından kaynaklanır. İnsanların Kur'an'ın hakikatini ve sırlarını tam anlamıyla idrâk edemeyişi, Allah'ın zâtı ile ilgili bilginin hakikatine erişememeleri yüzündendir.[38]

Kur'an-ı Kerimdeki tefekkürle ilgili ayetler, insanın ahlâkî bir olgunluğu kazanmasını hedeflediğinden, Allah'ın nimetlerinin yanı sıra, geçmiş

---

33 Cürcânî, s. 71.

34 Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâti't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 188.

35 Serrâc, s. 302-303. Özellikle filozofların sıkça kullandığı *İ'tibâr* ise, gayba nüfûz eden ve kendisine bir engel çıkmayan şeydir.

36 Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, çeviren: Süleyman Ateş, Ankara 1981, s. 26.

37 Mekkî, c.I, s. 46.

38 Mekkî, c.I, s. 50.

milletler ve medeniyetler üzerinde düşünmeyi tavsiye ederek dünyanın geçiciliğini vurgulamakta, insana da dünyanın ihtişamına ve zenginliğine aldanmamasını öğütlemektedir. Yeryüzündeki kültür mirası, medeniyet kalıntıları tarihin devam etmekle birlikte onları meydana getiren insanların; hükümdar, ilim adamı, filozof ve bilge kişilerin tarihin derinliklerinde kaldığını göstermektedir. Bu tarihi miras üzerinde yaşayanlar, geçmiş milletler ve eserleri hakkında bilgi edinip devirlerindeki yüksek durumlarını hatırlarlar. Sonra da sahip oldukları bu kadar geniş coğrafya, güç ve kudret, yüksek bir medeniyet üzerinde düşünerek hamle gücünü geliştirirler. "*O günleri biz insanlar arasında döndürür dururuz*" (Âl-i İmran suresi 3/140) ayetinin ışığında tefekküre zenginlik katarlar.

Mekkî'ye göre sayılı her bir nefesle ömrün yavaş yavaş bitip tükenmesi gibi, insanın Allah'a yakınlaşması da tedrîci bir süreç izler. Allah'ı zikredip nimetlerini tefekkür edenler O'na şükrederek bu süreci hızlandırırken, dünya malına hırs ve şehvetle bakanlar ise Allah'ı hatırlamadan ömürlerini kayıpla geçirirler. Dünyevîleşmenin verdiği şımarıklık içinde yüzerken, Allah'ın kendisini onlardan perdelediğini anlayamazlar. Allah onlara bol ve devamlı nimet vererek gafletini artırıp ümitlerini uzatarak sürekli kötülük yapmasına imkân verir. Korkularının kaybolması için ölümü düşündürmez. Kendilerini güvende hissettikleri ve hiç beklemedikleri bir anda canlarını alıverir.[39]

İnsanın ömrü Allah'ın kendisine verdiği bir emanettir. Eğer bu emaneti zikir ve evrâd ile koruyup tefekkürle güçlendirerek Allah'a verdiği ahde vefa gösterirse, Allah da kuluna bol bol nimet ihsân ederek ona verdiği sözü yerine getirecektir. Ahde vefa etmeyip görevlerini ihmal ederse sözünün eri olmadığından Allah da kendisini unutacaktır. Dünya hayatının çekiciliğine aldananlar, bir taraftan boş bir umutla bağışlanmayı beklerken, diğer taraftan imanlarının zayıflığı ve gerçeği bilemeyişlerinden ötürü hem Allah'ı zikretmemektedir, hem de nimetlerini düşünmemektedir. Bu durum, "*Bizim zikrimizden yüz çeviren ve sadece dünya hayatını isteyenlerden uzak dur*." (Necm suresi 53/29) ayetinde de vurgulandığı gibi, Allah'ın ve Peygamberin onlardan yüz çevirme sebebidir.

Düşünmek için insanın kendinin farkında olması, kendini bilmesi gerekir. Kendini bilmeyen, Rabbini de bilemeyeceği için sahip olduğu şeylerin gerçek sahibini fark edemez. Kendini bilen insan, beklenen ve beklenmeyen, bildiği ve bilmediği yerlerden gelen nimetler, iyilik ve bağışlar hakkında düşünerek yaratılış amacını hatırlar. Allah'ın Rab, kendinin âlemin imarı için görevlendirilen bir kul ve bir halife olduğu şuuruyla davranışlarına yön verir. Ömrünün geçen yıllarını göz önüne getirerek, yaptığı kusurların Allah tarafından kalın bir örtü ile örtüldüğünü anlar. Yeni ufuklara ulaşmasını sağlayan görünmeyen bir gücün ve iradenin büyüklüğünü keşfeder. Başına gelen felaketlerin de, kendi yaptıklarından kaynaklandığını idrak eder. Kalbin

[39] Mekkî, c.I, s. 90.

canlılığının bir göstergesi ve insan-ı kâmil olmanın bir basamağı olan zikir tefekkürle bütünleşince, insan yeni bir mânevî uyanışla irfânî bilgiyi elde eder. Eşyanın hakikati bilgisine vakıf olup, baktığında Allah'ın nazarıyla bakar, konuştuğunda O'nun diliyle konuşur. Bu da mârifet bilgisine ulaşan müşâhede ehli ârifin[40] özelliğidir.

3. Mârifet

Yaşayarak ve iç tecrübeyle elde edilen mârifet,[41] daha çok sezgiye dayalı bir bilmeyi kapsar ve tefekkürden doğar. Bu yönüyle mârifet, sûfîlerin rûhâni halleri yaşayarak, mânevî ve ilâhî hakikatleri tadarak iç tecrübe ile vasıtasız olarak elde ettikleri bilgidir. Ancak kalbin bu bilgileri kabul etmeye hazırlanması gerekir. Nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesinden sonra peş peşe yapılan riyazet ve ibadetlerin çokluğu kalbi mârifete hazırlar. Kalbin fiili olan mârifet, Allah'ın kuluna bağışladığı en büyük nimettir. Murâkabe ederek uçsuz bucaksız okyanusa benzeyen bu bilgiyi elde eden bahtiyarlar, baktıklarında eşyada Allah'ın delillerini görürler, konuştuklarında zikrederler, sustuklarında tefekkür ederler.[42]

Mekkî'ye göre zâhir ve bâtın olmak üzere ikiye ayrılan ve ilim ve mârifet, şeriat ve hakikat olarak da isimlendirilen bilginin her bir kısmı, İslâm ve iman noktasından birbirinden ayrılamaz. Bu beden ve kalbin birbirinden ayrılamayışı gibi bir şeydir. İlm-i bâtın da denilen mârifet bilgisi, Allah'ın sevdiklerinin kalbine yerleştirdiği bir sır olup, ona ne bir melek ne de bir beşer muttalî olur. Ona göre, ilimlerin en üstünü Allah'ın yakınlığına kavuşanlara mahsus ayne'l-yakîn olan müşâhede ilmidir. En düşüğü ve değersizi ise müminlerin geneline ait olan teslimiyet ve taklitçiliktir.[43] Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Mekkî'ye göre ilimle mârifet aynı şey değildir. İlmin konusu şeriat ve mülk âlemi, mârifetin konusu ise zât ve ilâhî âlemdir.

Mekkî'ye göre bilgi, duymaya ve zanna dayalı, görüp tasdik etmeye ve teslimiyete dayalı, müşâhedeye dayalı bilgi olmak üzere üçe ayrılmaktadır.[44] "*Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp ondan sorumludur*" (İsrâ suresi 17/36) ayeti de bunu doğrulamaktadır. Duyarak elde edilen bilgi kesin olmakla birlikte zannî bilgidir. Görmeye dayalı bilgi kesin bilgidir ancak kalp müşahedesiyle elde edilen bilgi hepsinden daha kesindir.[45]

---

[40] Kavramla ilgili geniş bilgi için bkz: İsa Çelik, "Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı", *Tasavvuf*, yıl: 5, sayı 12, Ocak-Haziran 2004, s. 25-52.

[41] Geniş bilgi için bkz: Seyfullah Sevim, *İslâm Düşüncesinde Mârifet ve İbn Arabî*, İstanbul 1997, s. 135 vd.

[42] Ali Bolat, "Muhâsibî'ye Göre Mârifetin Unsurları", *Tasavvuf*, yıl: 2, sayı. 4, Eylül 2000, s. 132-134.

[43] Mekkî, c.I, s. 120, 129-130, 136.

[44] Mekkî, c.I, s. 136.

[45] Mekkî, c.I, s. 137.

Mekkî'ye göre, kalplerin devâsı, ayıpların merhemi ve günahların kefareti olan ilme'l-yakîn işitmeye dayanır. İşitmeye dayanan mârifet, Müslümanın hakkı işitip onu bilmesidir. Ayne'l-yakîn ise görmeye dayanır ve müşâhede makâmında olur.[46] Müşâhedeye dayalı mârifet bilgisi, yakınlık makâmlarına, meclislerindeki muhâdeselerine, ünslerinin sığınağına ve tefekkürlerinin letafetine göre mukarrebûn zümresine mahsus bir bilgidir.[47] Bu bakımdan ilme'l-yakîn, şeriatın zâhiri olan Hz. Peygamber'in sahih sünnetine uymayı; ayne'l-yakîn ise ibadetlerde ihlâslı, sosyal hayatta ve insanlarla ilişkilerde samimi olmayı gerektirir.

Mekkî'ye göre Allah'ın isim ve sıfatlarının manaları ile ilahi ahlâkın ve zâtın hükümlerinin iç yüzünün bilinmesi Allah'a yakınlık makâmlarında zâtının nûrunun aynasıyla gerçekleşir. Bu esnada mekân hükmünün nuru kalkar ve kul sanki aynanın oluşunun ortadan kalktığını görür. Zâtı bütün nûru ile müşâhede eder. Ayna da aynalığını kaybeder. Zâtın korumasıyla varlığını sürdüren kul, o anda etrafında olup biteni müşâhede ederken tıpkı bir ölü gibidir. Bu, müşâhede ve kurb hâlidir ki bu hâl kula ilme'l-yakîn ile kalp saflığına, kalp saflığı da ayne'l-yakîn müşâhedesindeki makâmlara yükseltir. Kalbinde Hak'tan başkasına yer kalmayan insan, benliğindeki müşâhede ve takvâyı ortaya çıkaran tefekkür sayesinde şu ilahi gerçeği terennüm eder:[48] *Hamd, göklerin ve yerin Rabbine, âlemlerin Rabbine mahsustur. Göklerde ve yerde bütün azamet yalnız O'nundur; ve yalnız O, kudret ve hikmet sahibidir*. (Câsiye suresi 45/36-37)

Tıpkı üstâdı Sehl b. Abdullah Tüsterî gibi, akıl ve duyu organlarıyla elde edilen bilgiyi zihnin neticesi ve aklın ürünü olarak kabul eden Ebu Tâlib el-Mekkî, mârifet bilgisine imanın güçlenmesi ve yakîn hakikatlerinin ikrar edilmesi neticesinde ulaşılacağını ifade eder. Ona göre, sûfîlerin, âriflerin ve âşıkların mârifetullahı derece derecedir. Sûfîler Allah'ı ezel, kıdem ve ebedîlik vasıfları ile bilir. Bu ise Allah'ın el-Evvel ve el-Âhir isimlerinde toplanmıştır. Ârifler Allah'ı cebr, kahr, kudret ve mekr sıfatlarıyla tanır. Bu da ez-Zâhir ve el-Bâtın olarak isimlendirilmiştir. Âşıklar ise Allah'ı tecellî sıfatları ile ahlâkının sıfat ve manalarıyla bilir ki bu gaybın sırlarındandır. Âşıkların mârifeti âriflerden, âriflerin mârifeti de sûfîlerden üstündür.[49]

Mekkî'ye göre mârifetullah, Allah'a imanın en önemli göstergesidir. Çünkü ilim, imanı ortaya çıkaran, iman da ilmi ateşleyip harekete geçirendir. İman ilmin yardımcısı ve gören gözü, ilim ise imanın gücü ve dilidir. Lokman Hakîm'in de vurguladığı gibi, ziraat nasıl su ve toprakla yapılıyorsa, iman da ilim ve amelle sıhhat bulur. İman ve tevhid ilmi ile yakîn ve mârifet ilmi, Kur'an

[46] Mekkî, c. I, s. 135. Görüldüğü gibi Ebu Talib el-Mekkî yakîn ilmini *ilme'l-yakîn* ve *ayne'l-yakîn* olarak ikiye ayırmakta, *Hakka'l-yakîn*den söz etmemektedir.
[47] Mekkî, c.I, s. 136.
[48] Mekkî, c.I, s. 80.
[49] Mekkî, c.I, s. 135.

ahlâkını özümsemiş müminlerde bulunur. Bu ilim, onların Allah'ın huzurundaki makâm ve hâlleri ile cennet derecelerindeki nasipleridir.[50]

Zikrin hakikatini mârifetullah yani Allah'ı bilmek olarak belirten Mekkî'ye göre, ayne'l-yakînin sıfatı olan müşâhede ilmi de zikirden doğar.[51] Mârifetullah, bütün ilimlere bedeldir ama bütün ilimleri bilmek Allah'ı bilmeye bedel değildir. Çünkü Allah'ın zâtı, bütün evrene bedel iken, evrenin tümü O'na bedel değildir.[52] Mârifetullahın önemini vurgulama açısından Hz. Ali'nin şu sözü dikkat çekicidir:

Allah'ın beni çocukken öldürüp cennetin yüce katlarına yerleştirmesi beni sevindirmezdi. Çünkü O beni yaşatmak suretiyle Zâtını tanımamı nasip etmiştir.[53]

Mârifet bilgisi, akıl ve duyu organları gibi bilgi vasıtaları ile elde edilen malumat bilgilerinden farklıdır ve ondan çok üstündür. Samimi ve ihlâslı olarak yapılan ibadet ve riyazet, zikir ve tefekkür neticesinde elde edilen mârifet bilgisi, duyu organları ve akılla elde edilmediği için anlatılamaz. Geliş tarzı bilinmeyen mârifetin anlaşılır bir şekilde ifade edilmesi mümkün değildir. Bizzat yaşayıp tecrübe ederek ulaşılan mârifeti ispat etme ve araştırma imkânı yoktur. Mârifet bilgisi Allah hakkındaki bilgi olduğu için ilim ve irfan arayan kişinin aklının sınırlarına sığmaz. Zira her şeyi kuşatan ve sınırsız olan Allah, sınırlı bir akılla kavranıp idrâk edilemez.

Mekkî'ye göre mârifet bilgisi, Allah'ın yolunu gösteren, insanı O'na döndüren, iman ve yakîn ilminde tevhide şahit olan ilimdir. İlk basamağı ihlâs olan mârifetullahın makâmlarının sonu yoktur.[54] İnsan, mârifet bilgisi olmadan tevhid ilmini müşâede edemez. Çünkü bu yakînin nurudur. İbn Mesud'un Hz. Ömer vefat ettiğinde söylediği şu sözü, Ebu Tâlib el-Mekkî'nin bu tespitini doğrulamaktadır:

-Zannederim onunla beraber ilmin onda dokuzu gitmiştir.

-Bunun üzerine çevresindekiler: Sahabenin büyük bir çoğunluğu aramızda bulunurken nasıl böyle dersin? deyince;

-İlim ile kastettiğim sizin düşündüğünüz ilim değildir. Benim kastettiğim mârifet ilmidir.[55]*diyerek cevap vermiştir.*

İnsanın müşâhedesine mârifet bilgisiyle ulaştığı tevhidin en güçlü ve en berrak olanı her şeyde Allah'ı birlemektir. Kulun irfânî bilgiye yükselerek ulaştığı tevhid ilminin nihayeti yoktur. Mârifet bilgisi yakînin nurudur. Yakîn nuru ise bütün organlar salih amellerle bütünleşip saflaşmadıkça insana

[50] Mekkî, c.I, s. 135.
[51] Mekkî, c. I, s. 151.
[52] Mekkî, c.I, s. 157.
[53] Mekkî, c.I, s. 152.
[54] Mekkî, c.I, s. 139.
[55] Mekkî, c.I, s. 139.

verilmez. Bu, tereyağı elde etmek için yoğurdun tulumda çalkalanmasına benzer. Yoğurt tulumda ne kadar iyi çalkalanırsa tereyağı o kadar saf ve güzel olur. İşte bu, ilmiyle âmil olanların ulaştıkları ayne'l-yakîn halidir.[56]

Mekkî'ye göre, mârifetullah ile ulaşılan tevhid ilmi ve sıfatların bilinmesi için hakikate uygun olarak iman etmek gerekir. Diğer ilimlerdeki ihtilaf ümmet için bir rahmet iken, tevhid ilminde ihtilaf söz konusu değildir ve küfür sebebidir.[57] Tevhid ilmine sahip kalbin saflığını ve duruluğunu onu besleyen kaynağın temizliğiyle irtibatlandıran Mekkî, kalbin durumunu bir lamba mecazıyla açıklar. Buna göre; aklın kalpteki yeri kandildeki ışığa, ilmin yeri yağa, imanın yeri de fitile benzemektedir. Fitil olmadan kandilden ışık çıkmayacağı için fitilin ve yapıldığı maddenin kaliteli olması gerekir. Yağ ne kadar ince ve saf olursa ışık da o kadar berrak ve net olur. Bu, hevâyı terk edip zühd ve takvâyı besleyen ilmin durumu gibidir. İlim tevhidin mekânını oluşturur.[58] Kur'an'ın birçok ayetinde vurgulandığı gibi (Muhammed suresi 47/19, Hûd suresi 11/14), ilim tevhidden önce gelmektedir. Basiret sahibi olan kalp bilgi ile yüksek mertebelere yükseldikçe başkalarının göremeyeceklerini görür, bilemeyeceklerini bilir hale gelir.[59] Nitekim Hz. Ali'nin şu sözü bunu doğrulamaktadır:

Allah'ın yeryüzündeki kapları kalplerdir. Bunların içinde Allah'a en sevimli olanları en yumuşak, en saf ve en sağlam olanlarıdır. Sağlamlık dinde, saflık yakînde, yumuşaklık ise mümin kardeşleriyle ilişkide ortaya çıkar.[60]

Mekkî'ye göre, zikir ve tefekkürle ilim sahasında belli bir mertebeye ulaşıp irfânî bilgiyi elde eden ârif-i billah âlimin sabırlı, mütevâzı ve güzel ahlâk sahibi olması değerini artırır. Aynı şekilde davranan öğrencinin de akıllı, edepli ve güzel anlayışlı olması bilgide derinleşmesini sağlar.[61] Allah'ı bilen bir âlim akıl, havf, huşu, tevâzu, zühd ve güzel ahlâk sahibi olmalıdır. Rabbânî âlimler bilen ve bildiğiyle amel eden, insanlara iyilik öğreten ve böylece melekût âleminde ulu kişiler olarak yazılan kişilerdir. Bu yüzden Hikmet sahibi bir hakîm-i ilâhinin kalbi bin âlimin kalbinden hayırlıdır.[62] O bu konuda kendisine Hasan Basrî (ö.110/728) ve Ebu Hanife (ö.150/7679)'yi örnek almaktadır. Nitekim Hasan Basrî'nin de belirttiği gibi, bu vasıfları taşımayan birçok âlimin sahip olduğu bilginin ahiret açısından kendisine hiçbir faydası yoktur. Allah onları bilginin sonraki nesillere aktarılması için bir vasıta yapmıştır.[63] Ebu

[56] Mekkî, c.I, s. 119.
[57] Mekkî, c.I, s. 173. Ona göre tevhid ilmi, özellikle şüphelerin ortaya çıktığı ve tevhidle ilgili müşkil meselelerin gündeme getirildiği devirlerde Müslümanlar üzerine yazılı bir farzdır. Mekkî, c.I, s. 147.
[58] Mekkî, c.I, s. 116.
[59] Mekkî, c.I, s. 116.
[60] Mekkî, c.I, s. 117.
[61] Mekkî, c.I, s. 145.
[62] Mekkî, c.I, s. 146.
[63] Mekkî, c.I, s. 133.

Hanife: "*İlim ancak vera' sahibi olmak için öğrenilirse faydalı ilimdir. Hevâya bağlı bir te'vilde kullanmak için ilim öğrenmektense cahil kalmak daha evlâdır*" sözüyle bu gerçeği ifade etmiştir.[64] Cüneyd Bağdadî'nin de belirttiği gibi; "*Ârif kendisi sustuğu halde (ruhundan ve) sırrından Hakk'ın konuştuğu kimsedir*."[65] İrfânî bilgiyi elde eden ârif, Allah'ın gören gözü, duyan kulağı ve yürüyen ayağı mesabesindedir.

İnsanların bilmediklerini bilenlere sormaları Allah'ın bir emri gereğidir. "*Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline sorun*" (Nahl suresi 16/43) ayetinde kastedilen zikir ehli, Allah'ı bilen ve zikreden tevhid ehli ve akıl sahibi âlimlerdir. Mekkî'ye göre bunlar, zâhir ilimlerinin yanı sıra bâtın ilimlerine de vâkıf, ilmin hakikatine ulaşmış, sırlara muttali olmuş, kalp amellerini eksiksiz yapan hikmet sahibi erdemli kimselerdir. Konuştuklarında kudret ilmiyle konuşurlar, hikmet pınarlarını akıtıp iman ilimlerini dile getirirler ve Kur'an'ın derin manalarını açıklarlar. Amellerin şaşmaz terazisini ellerinde tutan bu âlimler Allah'a yakınlığını kazanmışlardır.[66]

Kalbin canlılığının bir göstergesi ve insan-ı kâmil olmanın bir basamağı olan zikir tefekkürle bütünleşince, insan yeni bir mânevî uyanışla mârifete, irfânî bilgiye ulaşır. İlim-amel, kalp-zihin bütünlüğünü sağlayarak kemâle erince keşf ve müşâhede ehlinden olur. Bu durum, insanın Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle hareket ederek çalışıp gayret etmesi, Allah'ı zikredip nimetlerini tefekkür ederek O'na samimi bir şekilde şükretmesiyle gerçekleşir.

Sonuç

Bilgi, elde edilme yöntemleri açısından ilim ve mârifet olmak üzere iki kısma ayrılır. Akıl ve duyu organları ile kazanılan bilgiye ilmî bilgi, sezgi ya da içe doğma yoluyla elde edilen bilgiye de mârifet ya da irfanî bilgi denir. İslâm tasavvuf düşüncesinde mutasavvıf için ilim ve mârifetin her ikisi de gereklidir. Mârifetullaha ulaşan kişi zâhir ilimlerine de, şeriata da uymak zorundadır. Çünkü zâhirle bâtın, şeriatla hakikat birbiriyle çelişkiye düşmez. Mücâhede ve âdâb ilmi olan şeriatın bütün hükümlerini yerine getirmeden, hidayet ve hâl ilmi olan hakikat makâmına ulaşmak mümkün değildir.

Ebu Tâlib el-Mekkî'nin tasavvuf anlayışı ve irfânî bilgiye yükseliş metodu hayâli değil, ilim amel bütünlüğünü sağlayıp güzel ahlâk sahibi olmayı hedefleyen bir müminin hayatında uygulayabileceği pratikleri içermektedir. Şeriat adına hakikati, hakikat adına da şeriatı yok saymadan insan-ı kâmil olmanın yol haritasını çizmektedir. Müminin şeriatı temsil eden bir ayağı yer kürenin tam merkezinde sabit dururken, hakikati sembolize eden diğer ayağı evrenin sonsuzluğunda seyahat etmektedir. İrfâni bilgiyi elde etmek isteyen bir mürid vaktini riyâzet ve mücâhede ile terbiye ederek, dilini zikir, kalbini

[64] Mekkî, c.I, s. 140.
[65] Kuşeyrî, s. 493.
[66] Mekkî, c.I, s. 134.

tefekkür, sırrını Hakk'ı gözetmek ve murâkabe ile, ruhunu da müşâhede ile meşgul ederek geçirmelidir. Başlangıcı doğru olanın sonu daha mükemmel olduğu için bilgiye dayalı bir tasavvuf anlayışına sahip olmalıdır.

Mekkî ilmi zâhir ve bâtın şeklinde ikiye ayırır. Tıpkı İslâm ve iman, beden ve kalp gibi birbirinden ayrılmadıklarını, zâhir ilmi olmadan bâtın ilminin elde edilmesinin mümkün olmadığını ifade eder. Ona göre irfânî bilgiye ulaşmada bir aşama olan zikir bilgi ile yapılır. Neyi, niçin zikrettiğini bilen insan, bilerek ve Allah'ı görüyormuşçasına yaptığı zikirle Allah'a ulaşır. Çünkü kalp hakikati zikir sayesinde bulur. Zikir kalbin cilası, takvâ da zikrin kapısıdır. Zikirle cilalanıp parlayan müminin kalbi basiret sahibi olur. İnsanı ahlâkî kemâle ulaştırıp basiret sahibi yapan zikir, Allah'ı anıp nimetlerini hatırlamak, Kur'an okumak, ibadet etmek ve kalbî amellerin tümüdür. İnsanın tefekkür dünyasını genişletip samimi ibadet etmesini ve müşâhede sahibi olmasını sağlayan günlük zikir ve evrâd içinde en faziletli amel; bir farzı eda etmek, bir insanın ihtiyacını gidermek ve sosyal hayattan kopmadan günü değerlendirmektir. Bir şahsın ihtiyacını karşılamak ve toplum yararına bir iş varken, zikir ve evrâdı bahane ederek onları yapmamak uygun değildir. Böyle bir durumla karşılaşan insan önce toplum yararına olan işi yapmalı, sonra da zikir ve evrâdını tamamlamalıdır.

Mekkî'ye göre irfânî bilgiye ulaşmada zikirden sonra tefekkür gelmektedir. Düşüncenin ışığı ve anahtarı olan tefekkür, istenileni elde etmek için eşyanın manalarını bilme konusunda kalbin tasarrufta bulunmasıdır. Allah'ı ve nimetlerini unutmayan kişi, Allah'ın güç ve kudreti, eşsiz ve benzersiz oluşu, karşılıksız nimet verişi üzerinde düşünmeye başlar. Gerçek tefekkür, Allah'ı ululayıp yücelterek cennet ve cehennemle ilgili vaad ve tehditlerini, emir ve yasaklarını anlamaya, bunlar üzerinde düşünüp ibret almaya çalışmaktır. Allah insana kendi zâtının tanınması ve bilinmesi hakkında sınırlı bilgi verdiği için Allah'ın zâtı hakkında düşünmek sınırlı olan bilgi vasıtalarıyla mümkün değildir. Bu sınırlı bilgilerle O'nun zâtı idrâk edilemez. Bu yüzden Allah'ın sıfat, fiil ve hükümleri hakkında düşünüp ibret almak gerekir. Kalbin canlılığının bir göstergesi olan zikir tefekkürle bütünleşince, insan yeni bir mânevî uyanışla irfânî bilgiyi elde eder.

Mekkî'ye göre samimi ve ihlâslı olarak yapılan ibadet ve riyazet, zikir ve tefekkür neticesinde elde edilen mârifet bilgisinin işitmeye ve görmeye dayanan iki makâmı vardır. Birinciye ilme'l-yakîn, ikinciye ayne'l-yakîn denir. Mârifet bilgisi, Kur'an ahlâkını özümsemiş müminlerde bulunur. Allah'a imanın en önemli göstergesi olan mârifetullah, onların Allah'ın huzurundaki makâm ve hâlleri ile cennet derecelerindeki nasipleridir. Mârifet bilgisi duyu organları ve akılla elde edilmediği, geliş tarzı bilinmediği için anlatılamaz. Bizzat yaşayıp tecrübe ederek ulaşılan mârifeti ispat etme ve araştırma imkânı da yoktur. Mârifet bilgisi Allah hakkındaki bilgi olduğu için ilim ve irfan arayan kişinin aklının sınırlarına sığmaz. Zira her şeyi kuşatan ve sınırsız olan Allah, sınırlı bir akılla kavranıp idrâk edilemez. Zikir ve tefekkürle ilim sahasında belli bir

mertebeye ulaşan, tasavvufî makâm ve hâlleri yaşayarak eşyanın hakikatine vâkıf olan ârif, Allah'ın gören gözü, duyan kulağı ve yürüyen ayağı mesabesindedir. Bu Rabbânî âlimler, bilen ve bildiğiyle amel eden, insanlara iyilik öğreten müşâhede ehli kişilerdir.